

CODY J. INGLIS

Egy „jugoszláv köztársaságért”

A posztimperialis „köztársasági pillanat” és a délszlávok,
1917–1921

A vidovdani alkotmány (*Vidovdanski ustav*) 1921-es elfogadását megelőző időszakban a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, a köztársaságpárti délszláv politikai gondolkodók által megvitatott kérdések közt a leghangsúlyosabb dilemma kétségtelenül az államforma ügye volt.¹ Az elképzeléseik középpontjában egy egységes és független délszláv köztársaság megteremtése állt, egy olyan időszakban, amikor mind hazájukban, mind nemzetközileg háború végi és posztháborús politikai állapotokkal kellett szembenézni. A jugoszláv köztársaság létrehozásával kapcsolatos megfontolásaik túlmutattak a képviseleti demokrácia elvei mentén felépített politikai rendszer létrehozásának szervezési technikáin. E gondolkodóknak a politikai elképzeléseiben a „köztársaság” az emberi szabadság legteljesebb módon kifejtett formái felé mutatott, amelyek nemcsak egy adott alkotmányos kerethez vagy állami hivatalok megszervezéséhez kötődtek, hanem az erkölcsi, gazdasági, társadalmi és kulturális virágzás egész rendszerét alkották, amely szorosan a „nép kezében tartott” hatalom eredményeképp bontakozott volna ki. Számukra a köztársaság „népiként”, tehát lényegénél fogva demokratikusként tételeződött, amely nagyobb legitimitással bíró és moder-

¹ Míg az angol nyelvű „délszlávok” terminusba általában a bolgárok is beletartoznak, ebben a tanulmányban a „délszlávok” kifejezést ennél szűkebben használom, a szerbekre, a horvátokra és a szlovénekre utal. Bár ez a fogalomhasználat nem problémamentes, mégis, jelen kifejtés során a fogalmat ideiglenes analitikus kifejezésként alkalmazom.

nebb államformának számított, mint egy, a látszat kedvéért demokratikus mezt öltő monarchia.²

Bár a két világháború közti évtizedek Jugoszláviájában a köztársaságpárti politikai gondolkodás nem volt egy adott baloldali politikai tábor kizárólagos ajánlata, a milliányi baloldali csoportosulás tagjai a legszélesebb körben osztották, és elméleti szinten is mély vitákat folytattak róla. Valójában éppen ez a különböző „nemzeti” formációk által közösen elfogadott republikanizmus kényszerítette ki bizonyos pontokon ezen csoportok (erőtlen) együttműködését. A két világháború közötti időszakban a Köztársasági Demokrata Párt (1920-tól a Jugoszláv Köztársasági Párt) körül csoportosuló szerb és montenegrói republikánusok kapcsolatba léptek Stjepan Radić Horvát (Köztársasági) Parasztpártjával, valamint a Jugoszláv Kommunista Párttal, azaz a céllal, hogy szoros pártközi együttműködést hozzanak létre egy köztársasági front kialakítása érdekében.³ Míg a Radić táborával folytatott tárgyalások az 1920-as évek közepére elakadtak, az – egyik korábbi vezetője, Jaša M. Prodanović irányítása alatt – újjáalakult Jugoszláv Köztársasági Párt csatlakozott a Jugoszláv Kommunista Párt által vezetett háború utáni Népfronthoz, amely 1945 novemberében kihirdette a jugoszláv köztársaságot.⁴ A horvát republikánusok politikai otthonra leltek Radić fent említett

² A „demokráciáról” mint a két világháború közötti jugoszláv politikai élet alapvonásairól és törekvéseiről szóló vitákkal kapcsolatban tartalmas áttekintést nyújt Maria FALINA: Narrating democracy in interwar Yugoslavia: From state creation to its collapse. *Journal of Modern European History*, 2019/2. 196–208.

³ Lásd: Aleksandar LUKIĆ: Srpski i hrvatski republikanci 1922. godine [Szerb és horvát republikánusok, 1922]. *Istorija 20. veka*, 2020/1. 35–50.; Aleksandar LUKIĆ: *Jugoslovenska republikanska stranka u političkom životu Kraljevine Jugoslavije (1920–1941)*. Doktori disszertáció. Belgrádi Egyetem, Belgrád, 2017. 258–344., 349–352. Ugyanezen cím alatt jelent meg 2020-ban a belgrádi Legújabb Kori Történeti Intézet (Institut za noviju istoriju Srbije) kiadásában. – Aleksandar Lukić (1985) a fenti intézet tudományos munkatársa és a szerbiai köztársasági mozgalom legjelentősebb kutatója.

⁴ Aleksandar LUKIĆ: Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu [Jaša Prodanović a második világháborúban]. In: Drago ROKSANDIĆ–Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA (szerk.): *Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012*. [Értelmiségiek és a háború 1939–1947. A „Desnicai találkozások” elnevezésű nemzetközi konferencia válogatott tanulmányai]. II. kötet. Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2013. 386–391.

Horvát (Köztársasági) Parasztpártjában, és szoros viszonyt ápoltak a szlovén köztársaságpártiakkal is. Utóbbiakat két csoportosulás képviselte: Albin Prepeluh és Dragotin Lončar vezetésével a Jugoszláv Szociáldemokrata Pártból (*Jugoslovska socialnodemokratska stranka*) kiváló szocialista republikánusok, valamint az Anton Novačan körül gyülekezők, akiknek az antiklerikális és agrár-republikánus víziója a rövid életű Szlovén Köztársasági Pártban (*Slovenska republikanska stranka*) intézményesült.

Leginkább az 1917 májusában és júliusában aláírt májusi, illetve korfui nyilatkozatokat, valamint ezek terjesztését tekinthetjük olyan kiindulópontnak, amely arra ösztönözte a délszláv baloldalt, hogy sokkal nagyobb intenzitással foglalkozzon az államforma kérdésével.⁵ A májusi nyilatkozat Ferenc József 1916 végi halálát követően, a Habsburg-dinasztikus elv meggyengülésének következtében született meg. Bár ekkor a háború következményei még nem fordultak teljesen a birodalom ellen, az 1914-es és 1915-ös korai győzelmeket beárnyékolta a stagnálás, a háttországbeli nélkülözés és annak lassú felismerése, hogy a birodalom háború előtti belső politikai feltételei visszavonhatatlanul megváltoztak. Sőt, még a parlament működését is császári rendelettel függesztették fel az 1914-es júliusi válság idején, és csak 1917 májusában állította vissza azt Károly osztrák császár. Midőn a *Reichsrat* újramezdte munkáját – a gyökeresen megváltozott körülmények között –, a délszláv politikusok még ugyanabban a hónapban összegyűltek Bécsben, és megalapították a Délszláv Klubot (*Jugoslovsanski klub*). A csoportot a konzervatív szlovén klerikális, Anton Korošec vezette, aki nyíltan amellett érvelt a májusi nyilatkozatban, hogy

⁵ A májusi nyilatkozat kapcsán lásd Janko PRUNK: Nacionalni programi u slovenskoj političkoj misli (1848–1945). I. dio. [Nemzeti programok a szlovéniai politikai gondolkodásban (1848–1945). I. rész]. *Časopis za suvremenu povijest*, 1985/3. 12 skk.; A korfui nyilatkozatról részletesebben lásd Dragoslav JANKOVIĆ: *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine* [A délszláv kérdés és a korfui nyilatkozat, 1917]. Savremena administracija, Beograd, 1967.

[...] a népi elv [narodno načelo] és a horvát államjog alapján [az aláírók] követelik a monarchia szlovének, horvátok és szerbek által lakott összes területének egyesítését egyetlen, független, mindenfajta idegen hatalom gyámságától mentes államtestté, amely demokratikus alapokra épül, a Habsburg–Lotaringiai-dinasztia jogarával, és minden erejével azon fog dolgozni, hogy teljesítse ezen egy és ugyanazon nép követelését.⁶

Ahogy Branko Petranović és Momčilo Zečević megjegyezte, ez a Habsburgok alatt megvalósítandó „egységes, független államtest” tekinthető a bécsi Délszláv Klub minimális követelésének.⁷ A deklaráció nem értelmezhető nyílt függetlenségi nyilatkozatként, és kimondatlanul is a Habsburg-császári államszerkezet megőrzésével számolt, bár megváltozott formában, amelyben délszláv nemzetiségek számára autonóm egységet hoztak volna létre, amelynek létezését területi, nemzeti és történelmi államjogi elvekkel indokolták volna. Más olvasatban ez a „minimumkövetelés” valójában nem különbözött a háború előtti időszakban számtalan irányzathoz tartozó délszláv politikusok körében elfogadott trialista állásponttól.⁸ A nyilatkozat inkább ennek az álláspontnak a felülvizsgálatát jelentette, tekintettel a megválto-

⁶Deklaracija Jugoslovanskog kluba [A Délszláv Klub nyilatkozata]. In: Branko PETRANOVIĆ–Momčilo ZEČEVIĆ (szerk.): *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost* [Jugoszláv föderalizmus: Eszmék és realitások]. I. kötet. 1914–1943. Prosveta, Beograd, 1987. 35. A továbbiakban: *Jugoslovenski federalizam. A narodno načelo* kifejezés fordítása a legtöbb esetben „nemzeti elv” (angolul: national principle), ám ez nem adja vissza az eredeti „narod” (nép) fogalom nemzetek feletti, illetve alatti jelentésrétegeit.

⁷Uo. 35. 6. lj.

⁸A „trializmus” elképzelésének még nem született meg az önálló, teljes körű eszmetörténeti feldolgozása. Ehelyett gyakran a Habsburg Birodalom egyes politikai frakciói ideológiáinak gyakorlati oldalaként kezelik. A kifejezés valójában egy olyan gyűjtőfogalom, amelyet elsősorban a cseh és a délszláv politikusok alkalmaztak, akik ugyanakkor eltérő nézeteket vallottak arról, hogy a birodalom melyik része legyen annak „harmadik” egyenrangú része. Az utóbbi csoport esetében a kibővített Horvátország–Szlávia, előbbiekné számára Cseh- és Morvaország. Egy nemrég készült áttekintés a tárgyban: Mateusz DROZDOWSKI: Trialism. In: Ute DANIEL et al. (szerk.): *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin, Berlin, 2014–. DOI: <http://dx.doi.org/10.15463/ie1418.10298>. A birodalomszerte megjelenő eszme regionális változatairól: Igor IVAŠKOVIĆ: *Trijalistička reforma Austro-Ugarske u časopisima slovenskih liberala iz Trsta i Gorice* [Az Osztrák–Magyar Monarchia

zott világtörténeti körülményekre. A teljesen független délszláv állam lehetőségét nem tárgyalták. Bizonyos szempontból ez a minimumkövetelés megmutatta azt is, hogy a konzervatív Délszláv Klub vágyai nem voltak összeegyeztethetők az Európa-szerte működő más délszláv frakciók elképzeléseivel.

A szöveg kétértelmősége miatt azonban egy maximális követelést is ki lehetett olvasni belőle, amely a délszlávoknak a birodalomtól való teljes függetlenségét tűzte ki célul. A minimális és a maximális programok közötti különbség két kérdésen múlt. Először is, a nyilatkozat bevezetőjében megidézett horvát államjog elve támogatta a délszláv nemzetek birodalmon belüli egyesülésének törekvését, amelynek során Horvátország egyfajta belső Piemontként működött volna, amelynek pozícióját a Habsburg-dinasztiához való hűség erősítette volna egy jövőbeli államátalakítás során. A második kérdés, a népi elv nem állt teljesen összhangban a horvát államjog koncepciójával, mivel azt jelentette volna, hogy túllépnek a Háromegy Királyság (*Trojedna kraljevina*, azaz Horvátország, Szlavónia és Dalmácia) történelmi határain, és karintiai, krajnai és stájerországi – szláv nemzetiségek által lakott – területeket is magukban foglalnak. Ám ez egyúttal a ciszlajtán területeket is érintette volna, vagyis az „osztrák” birodalomfelet, amely Bécs irányítása alá tartozott az 1867-es kiegyezés értelmében, és nem képezte részét a Háromegy Királyság történelmi követeléseinek. Ám a horvát államjogi elvet valójában úgy is lehetett értelmezni, hogy az „államtest” magába foglalja Boszniát, Hercegovinát és Isztriát egészen Rašáig.⁹ Ebből az elrendezkedésből csupán Szerbia és Montenegró maradt ki. A bécsi konzervatív jugoszlavisták számára ez is elfogadható lett volna.

Ezzel szemben a korfui nyilatkozat nemcsak a birodalom kebelén belül elhelyezkedő délszlávok egyesítését tűzte ki célul,

trialista reformja a trieszti és goriziai szláv liberálisok folyóirataiban]. *Povijesni prilozi*, 2021/60. 293–317.

⁹ Vitatott kérdésnek számít, hogy területi, jogi és politikai értelemben meddig terjedt a horvát államjog érvényessége. A fogalom szélsőjobboldali, a *Stranka prava* körüli értelmiségiek általi használatáról a 19. és korai 20. században lásd: Mirjana Gross: *Povijest pravaške ideologije* [A *prava* eszmetörténete]. Institute of Croatian History, Zagreb, 1973.

hanem a területein kívül, elsősorban a Szerbiában (beleértve Vardar Macedóniát és Koszovót) és Montenegróban élőkét is. A nyilatkozatot Nikola Pašić szerb miniszterelnök, illetve Ante Trumbić, a Délszláv Bizottság (*Jugoslovenski odbor*) elnöke fogalmazta meg, és írta alá Londonban, magukat a „szerbek, horvátok és szlovének felhatalmazással bíró képviselőinek nyilvánítva azt állították, hogy

[...] népeink egyetlen és elidegeníthetetlen követelése, a követelés, amelyet a népek szabad önrendelkezésének (*slobodno samoopredeljenje naroda*) elve alapján tesznek, hogy teljesen felszabaduljanak az idegen szolgaság jármából, és egy szabad, népi, független államban egyesüljenek [...]¹⁰

Úgy érveltek, hogy „közös államuk alapját [...] modern és demokratikus elvek képezik”, amelyek közül az első kimondta, hogy a szerbek, horvátok és szlovének jövőbeli állama királyság lesz, pontosabban alkotmányos parlamentáris monarchia, amelyet a szerb Karađorđević-dinasztia vezet. A jugoszláv köztársaságpártiak kifejezetten megkérdőjelezték egy ilyenfajta berendezkedés modernitását és demokratikus tartalmát.

Az utókor szemével nézve a májusi és korfui nyilatkozatok tekinthetők azon kulcsfontosságú dokumentumoknak, amelyek meghatározták a délszláv politikusok háború utáni céljait. Ezeknek a nyilatkozatoknak létezett világos köztársaságpárti ellenpontja, ám azt nem Bécsben fogalmazták meg és tették közzé, és nem is Belgrádban, Zágrábban vagy Ljubljánában, hanem Chicagóban. A szlovén nyelvű chicagói nyilatkozatot (*Chicaška izjava*) már 1917 júniusában, a májusi nyilatkozat közzétételét követően fogalmazták meg, ám csak 1917 augusztusában – a korfui nyilatkozat aláírása után – fogadták el a Szlovén Köztársasági Szövetség (*Slovensko republikansko združenje*, SRZ) alakuló közgyűlésén Chicagóban. A tagok többségét szlovén kivándorlók és a szlovén-amerikaiak adták, akiknek az volt a céljuk, hogy egy köztársasági és demokratikus elveken alapuló – az amerikai

¹⁰ Krfska deklaracija [A korfui nyilatkozat]. In: *Jugoslovenski federalizam*, i. m. 37.

modell által is inspirált – délszláv állam mellett agitáljanak. A szövetség több volt, mint egy emigránsok által alapított apró politikai szerveződés. Komoly erőfeszítéseket tettek, hogy kapcsolatokat teremtsenek Ausztria–Magyarország délszláv politikai erőivel, mindenekelőtt azokkal, akik Karintia, Krajna és Stájerország szlovénok lakta területeiről származtak. Az SRZ és a Jugoszláv Szociáldemokrata Párt (JSZDP) közötti kapcsolat legfőbb ágense Etbin Kristan szlovén szocialista politikus volt, aki már a JSZDP 1896-os megalapítása körül is segédkezett, majd annak elnökeként tevékenykedett, mígnem 1914-ben az Egyesült Államokban telepedett le.¹¹

A nyilatkozatban az aláíró felek úgy fogalmaztak, hogy a szlovén nemzet egy tágabb délszláv nemzet egyik alkotóeleme, amely nyelvileg különböző dialektusokra oszlik, és amely különbözőségeket kulturálisan és politikailag megerősítettek az általuk bejárt eltérő történelmi (és állami) fejlődési utak, amelyeket idegen hatalmak (vagyis a Habsburg és az Oszmán Birodalom) határoztak meg. Ezért érveltek a délszlávok között – a történelmi-politikai különbségük ellenére – fennálló alapvető antropológiai egység elismerése mellett. Tehát a délszlávok között egészen a világháborúig felgyülemlett politikai problémák – mindenekelőtt az „idegen” hegemon politikai erők uralma – szükségessé tették a háború után az összes délszláv terület politikai egyesítését. De az eltérő történelmi fejlődés ténye egyúttal megkövetelte azt is, hogy a jugoszláv nemzet minden egyes része (az ő értelmezésükben szlovének, horvátok, szerbek és bolgárok) megőrizhessen bizonyos politikai és kulturális autonómiát az új államon belül. Vagyis a nemzettel és az állammal kapcsolatos kérdések egy komplex problémahalmazt képeztek, amely megoldásra várt.

¹¹ Kristan első világháború alatti és utáni politikai tevékenységéről részletesen: Stanislaus FLORJANČIČ: *Das politische Werk des Etbin Kristan bis zum Ende des ersten Weltkrieges: eine evolutionistisch-revolutionäre Konzeption zur Lösung der sozialen Frage*. Nagydoktori értekezés. Universität Wien, Wien, 1988; Majda KODRIČ: Etbin Kristan in socialistično gibanje jugoslovanskih izseljencev v ZDA v letih 1914–1920 [Etbin Kristan és a szocialista mozgalom az USA-ban élő délszláv emigránsok körében, 1914–1920]. In: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* XXIII. [Adalékok a munkásmozgalom történetéhez]. Inštitut za novejšo zgodovino, Beograd, 1983. 63–87.

Az ő válaszuk egy „szövetségi délszláv köztársaság” támogatása volt.¹²

Határozottan kiálltak az ellen, hogy bármilyen délszláv területet anektáljanak, vagy a létező állami struktúrákba olvaszsanak be. Az SRZ tehát szembehelyezkedett a májusi és a korfui nyilatkozatban foglalt rendelkezésekkel.¹³ Eszerint a délszláv államalakulatnak egy teljesen új konstrukciónak kell lennie, amely az azt alkotó népek „szabad akaratóból” jött létre. A továbbiakban amellet érveltek, hogy:

[n]yilvánvaló, hogy egy ilyen új formáció nem lehet más, mint demokratikus köztársaság. Egy új monarchia létrehozása egy olyan időszakban, amikor a régi királyságok összeomlanak, nevetségesen szomorú módon szembeállítaná a jugoszlávokat a kor szellemével, a győztes globális demokráciával és saját szükségleteikkel.¹⁴

Majd így folytatták:

Egy szövetségi szervezet kivételével, amely minden résznek annyi függetlenséget biztosít, hogy ne kelljen tartania a többi rész bármilyen központosító elnyomásától vagy kényszereitől, és amely a jövőben jóval nagyobb teret enged a természetes, szabad fejlődés

¹² ‘Chicaška’ izjava, oblikovana 29. junija 1917 in sprejeta na ustanovnem občnem zboru Slovenskega republikanskega združenja 11. in 12. avgusta 1917 v Chicagu [Az 1917. június 29-én megfogalmazott, és a Szlovén Köztársasági Szövetség 1917. augusztus 11–12-i chicagói alakuló közgyűlésén elfogadott „chicagói nyilatkozat”]. In: Jurij PEROVŠEK (szerk.): *Programi slovenskih političnih strank, organizacij in društev v letih 1890–1918: Pregled k slovenski politični zgodovini* [A szlovén politikai pártok, szervezetek és egyesületek programjai 1890 és 1918 között. A szlovén politikatörténet áttekintése]. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2016. E-publikáció. A továbbiakban: *Programi*. Az eredeti dokumentum megjelenése: Ameriški Slovenci za domovino [Amerikai szlovének az Őhazáért]. *Naprej; Glasilo jugoslovanske socialno-demokratske stranke*, 1919/195.

¹³ A korfui nyilatkozat republikánus-szocialista kritikájáról lásd: Etbin KRISTAN: *Krfska deklaracija in demokracija* [A korfui nyilatkozat és a demokrácia]. Slovensko republikansko združenje, Chicago, 1917.

¹⁴ Chicaška izjava. In: *Programi*. I. m.

számára, követeljük az alkotmányos és demokratikus élet minden garanciáját a Jugoszláv Köztársaságban.¹⁵

Az aláírók által felsorolt követelmények – egyebek mellett – az általános, egyenlő, titkos és „nemre való tekintet nélküli” (*brez ozira na spol*) arányos választójogot helyezték a középpontba; illetve a polgárok teljes egyenlőségét; teljes szólás- és sajtószabadságot; az oktatás és a lelkiismeret szabadságát; és „az állam minden intézményének semlegességét az osztálykonfliktus tekintetében”.¹⁶ Kidolgozták az Egyesült Államokban élő szlovének és szlovén-amerikaiak között terjesztendő propagandaanyagok kereteit, akárcsak a külföldön terjesztendő anyagokét, mindezt egy szövetségi jugoszláv köztársaság melletti agitáció céljából.

Noha ezek az elképzelések minden bizonnyal kedvező visszhangra találtak a politikai baloldal gondolkodói körében, a köztársaság-alapításról szóló nyílt diskurzus még mindig bizonytalan és potenciálisan veszélyes kérdésnek számított a háború alatt. Ahelyett, hogy a jugoszláv köztársaság kérdésében nyílt vitát kezdeményeztek volna és mellette agitáltak volna a Habsburg Birodalmon belül, egy ahhoz közel álló kulcsfogalmat vetettek be: a demokráciát. Néhány hónappal a chicagói nyilatkozat elfogadása után, 1917 novemberében a szlovén szocialista gondolkodó, Albin Prepeluh *A demokrácia mint eszme* címmel rövid esszét tett közzé a *Ljubljanski zvonban*, a haladó szlovén értelmiség legfontosabb politikai és kulturális folyóiratában. Prepeluh – a chicagói nyilatkozat aláíróihoz nagyon hasonlóan – úgy látta, hogy a világháború új világot teremtett, és ezzel alapvető változást hozott az emberek politikai mentalitásában. A régi rezsimek letűnőben vannak, és a demokráciát tekintette olyan új, nagy lépetekkel előretörő erőnek, amely elfoglalhatja az előbbieket helyett mint a korszak meghatározó eszméje. A demokrácia, mint írta:

[...] az a közös érzés, hogy egyenlőek vagyunk, hogy minden egyéneknek joga van érvényesüléshez, joga és akarata van a szellemi fejlődéshez. Ennélfogva a szellemileg is feldolgozott és következetesen megvalósított demokrácia a nép, mint egyének etnikai

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

és kulturális csoportjának önrendelkezésében teljeseedik ki, mindenekelőtt akkor, ha mentálisan is egyesülnek. A demokrácia tehát lényegét tekintve egy kulturális jelenség, nem csupán forma – inkább érzékelés, mint tudomány.¹⁷

A Prepeluh által e rövid szövegben felvázolt politikai eszmék a régi rezsimektől gyökeresen eltérő államformát körvonalaztak. Prepeluh számára a „rég”i Habsburg, Hohenzollern, Romanov és oszmán birodalmi formációk dinasztikus, örökletes monarchiákként épültek fel – különböző mértékű és típusú politikai szabadsággal, illetve alávetettséggel, választójoggal vagy annak hiányával, alkotmányossággal és parlamentarizmussal – míg az új világ „új” politikai formákat követelt, méghozzá olyanokat, amelyek eredendően demokratikusak voltak.¹⁸ Itt fel kell figyelniünk a Prepeluh szövegében rejlő következtetésre: a demokrácia valódi és kiteljesedett formájában monarchiaellenes, szemben áll a birodalmi gondolattal, és – bizonyos mértékig – nemzeti jellegű. Igaz, ez az utolsó kitétel maradt a legellentmondásosabb. Ezen a ponton, 1917 novemberében Prepeluh inkább a „nép” (*ljudstvo*) fogalmát használta a „nemzet” (*narod* vagy *nacija*) helyett. Mindazonáltal a közös etnikai kötelékek, a közös kulturális vonások és a szellemi közösség meghatározása a „nép” sikeres önrendelkezése – és ezáltal magának a demokráciának a – zálogaként, a *ljudstvo* – és szerbhorvát és szlovén nyelven egyaránt a *narod* – fogalmát a (volt) Habsburg Birodalom fogalmi terében végbemenő szemantikai változások, eltolódások szélesebb folyamatához köti. A „nép” még mindig a „nemzette” válás irányában haladt, ám ez a folyamat még nem konszolidálódott.

A demokrácia e tartalmi definíciójával szemben álltak a Prepeluh által „instrumentalistáknak” vagy „utilistáknak” (*utilaristi*) nevezett erők, vagyis azok, akik a demokrácia nyelve-

¹⁷ Abditus [Albin PREPELUH]: Demokracija kot ideja [A demokrácia mint eszme]. *Ljubljanski zvon*, 1917/11. 671.

¹⁸ A kontinentális európai birodalmak „öregségének” történetírását az 1990-es évektől napjainkig intenzív vizsgálatnak vetették alá, különösen a Habsburg-tanulmányok területén. A téma hasznos áttekintése a Habsburg Birodalom historiográfiát illetően: Gary B. COHEN: Neither Absolutism nor Anarchy: New Narratives on Society and Government in Late Imperial Austria. *Austrian History Yearbook*, 29. 1998. 37–61.

zetét csak saját céljaik, jellemzően a hatalom saját kezükben való megszilárdítása érdekében kívánták felhasználni. Európa-szerte számos politikai táborban mutatott rá utilisták jelenlétére: így a baloldalon a német, osztrák és jugoszláv szociáldemokrata pártokban; valamint a jobboldalon a konzervatív, klerikális Össz-Szlovéniai Néppártban (*Vseslovenska ljudska stranka*), amelyet a májusi nyilatkozat szerzője, Anton Korošec vezetett. Másrészről voltak olyan reprezentatív személyiségek, akik szilárdan álltak a demokrácia és a felszabadítás (*osvoboditev*) oldalán. Közülük Prepeluh Karl Kautskyt nevezte meg Németországból, Fritz Adlert Ausztriából, és közelebbi hazájából a szlovén Janez Evangelist Krek tiszteletest (aki egy hónappal korábban, 1917 októberében halt meg). Közös volt bennük, hogy pártjaikban mindegyiküket sikeresen szorították háttérbe az utilisták. A politikai szereplők e körének, vélte Prepeluh, volt egy közös elképzelése arról, hogy a demokrácia nem lehet működőképes, ha nem jelent többet, mint a hatalom és a gazdagság forrását bizonyos frakciók számára. A demokrácia csakis népi, monarchiaellenes és birodalomellenes lehet. A nemzeti emancipáció vagy az emberek felszabadításának eszközeként létezett (a kétértelműség megmaradt), ezért messze túlmutatott a pusztá pártviszályokon, vagy parlamentarizmusként.

Prepeluh azonban ekkor (még) nem nyilvánította ki a jugoszláv köztársaság nyílt támogatását. Annak ellenére, hogy az októberi forradalom megrendítette azoknak az erőknek a politikai pozícióit, amelyek hűségesen kitartottak a régi rezsimek mellett, és nagy ösztönzést adott azoknak, akik teljes egészében leszámoltak volna azokkal, e birodalmi formációk továbbélése 1918 legnagyobb részében geopolitikai tény maradt. Annak ellenére, hogy a Habsburg Birodalom belső társadalmi dinamikája a háború kezdete óta jelentősen rosszabbodott, 1918 nyaráig az antant is a birodalom megőrzésével számolt. Ezek a kérdések egyúttal azt is meghatározták, hogy a politikai diskurzusban milyen fogalmakat, eszméket alkalmaztak. Ennélfogva a köztársasági agitáció semmiképpen sem szerepelt előkelő helyen a baloldal által a birodalom egész területén felkínált elképzelések között a háború második felében. Inkább konkrétabb kérdések-

ról folyt a szó, köztük a demokrácia, a föderalizáció és a nemzeti önrendelkezés változó fogalmairól, utóbbiról annak lenni, majd – 1918 januárja után – wilsoni megfogalmazásában.

1918 őszére a balkáni és olasz fronton a katonai helyzet a Habsburg Birodalom számára rendkívül kedvezőtlenül alakult. A dezertálások egyre gyakoribbá váltak, az élelmiszerhiány nemcsak tiltakozásokat váltott ki, de felerősítette a csempészetet és a feketepiaci tevékenységet mind a városi, mind a vidéki területeken, és nemzeti tanácsok jöttek létre birodalomszerte a fővárosokban és a kisebb körzetekben egyaránt. Utóbbi folyamat részeként a délszláv nemzeti tanácsok már 1918 nyarára elkezdtek szerveződni. Splitben július elején megalakult a Dalmáciai Szerbek, Horvátok és Szlovének Nemzeti Szervezete (*Narodna organizacija Srba, Hrvata i Slovenaca u Dalmaciji*), két héttel később, július 14-én pedig a Szerbek, Horvátok és Szlovének Nemzeti Szervezete a Horvát Tengeremellékért és Isztriaért (*Narodna organizacija Srba, Hrvata i Slovenaca za Hrvatsko primorje i Istru*) Sušakban, Rijeka/Fiume keleti külvárosában. Augusztus közepén Ljubljánában létrehozták a Szlovén Nemzeti Tanácsot (*Narodni svet*), majd 1918. október 5-én Zágrábban a Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsát (*Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*), amely a többi szervezetet is maga köré gyűjtötte.¹⁹ Ezek mindegyike meghozta saját alapszabályát és határozatait, amelyekben megfogalmazták a rövid távú politikai céljaikat is.

Bár az egyes nemzeti tanácsok határozatai hangnemben és hangsúlyban némileg eltértek egymástól, 1918 nyarára és őszére széles körű egyetértés alakult ki abban, hogy minden további agitációs erőfeszítés jelentőségét megelőzi egy független délszláv állam létrehozása. A spliti Nemzeti Szervezet „egységes, független államot” követelt; a sušaki Nemzeti Szervezet „a szlovének, hor-

¹⁹ A kezdeti történetének kérdéseire lásd az alábbi klasszikus munkát: Bogdan KRIZMAN: *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države* [Ausztria–Magyarország összeomlása és a délszláv állam megteremtése]. Školska knjiga, Zagreb, 1977. 40–66.; Uő: Osnivanje „Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu” 1918 [A szlovének, horvátok és szerbek Nemzeti Tanácsának megalapítása Zágrábban, 1918]. *Historijski zbornik*, 1954/1–4. 23–32.

vátok és szerbek demokratikus alapokon nyugvó, egységes, szabad, független, társadalmilag igazságos államáért” szállt síkra.²⁰ A ljubljanoi Nemzeti Tanács a „délszláv nép független államban való egyesítése” mellett állt ki.²¹ Másnap azonban pontosították, hogy a „délszláv nép” „a szlovének, horvátok és szerbek három néven említett nemzetét” jelöli, amely a jövőben „egy független, nagy államban, [az úgynevezett] Jugoszláviában” kormányozza magát.²² A zágrábi Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa – amelyben helyet kaptak a többi nemzeti tanács küldöttei is – véglegesítette e programok nyelvezetét, mintegy szintézist alkotva a korábbi határozatoknak. „Az összes szlovén, horvát és szerb egyesítése – írták – a szlovének, horvátok és szerbek nemzeti, szabad és független, demokratikus elvek alapján kialakított államán belül” valósul meg. Ez természetesen elfordulást jelentett a májusi nyilatkozat minimumprogramjától, és inkább a korfui nyilatkozat rendelkezéseivel állt összhangban.

Ugyanakkor ezek a határozatok a monarchia vagy a köztársaság kérdését nagyrészt megkerülték. Inkább a demokrácia, a területi egyesülés és a függetlenség fogalmaira hivatkoztak következetesen egy olyan légkörben, amelyet az olasz hadsereg győzelme és ennek következtében Isztria és Dalmácia kulcsfon-

²⁰ Rezolucija narodne organizacije za hrvatsko Primorje i Istru [Szerbek, Horvátok és Szlovének Nemzeti Szervezete Horvát Tenger mellékért és Isztriáért határozata]. Uo. 142. Ez összhangban állt a Rijekában (Fiumében) az első világháborút követően kialakult sajátos, helyi politikai patriotizmussal és autonómia törekvéssel. Lásd: Ivan JELIČIĆ: Za slobodnu državu prije Slobodne Države, razmatranja o riječkoj Autonomnoj demokratskoj stranci [Egy szabad államért a Szabadállam előtt. A Rijekai Autonóm Demokratikus Pártról]. In: Danko ŠVORINIĆ (szerk.): *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa povodom 100 godina od osnutka Slobodna Države Rijeka / Raccolta degli atti del convegno per i cento anni dalla fondazione dello Stato libero di Fiume* [A Fiumei Szabadállam megalakulásának 100. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyaga]. Udruga Slobodna Država Rijeka/Associazione Stato Libero di Fiume, Rijeka/Fiume, 2021. 80–89. A Fiumében/Rijekában az első világháború végén kialakult politikai helyzet kritikai elemzése: Dominique KIRCHNER REILL: *The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA., 2020.

²¹ Pravilnik „Narodnega sveta” [A „Nemzeti tanács” alapszabálya]. In: *Dokumenti*. I. m. 156.

²² Narodni svet [Nemzeti Tanács]. In: *Dokumenti*. I. m. 159.

tosságú területeinek megszállása határozott meg. A nemzeti önrendelkezés – amely feltétlenül kulcsszónak és hívószónak számított a növekvő Habsburg-ellenes kórusban – továbbra is homályban hagyott fogalom maradt. Mit jelentett a „nemzeti” a „nemzeti önrendelkezés” fogalmán belül? A ljubljanoi Nemzeti Tanács szemszögéből nézve a „nemzeti” valami olyat jelölt, ami közös volt a szlovének, horvátok és szerbek körében. Kezdeti alapokmányában a tanács egyértelműen utalt egy „délszláv nemzetre”, valamint egy jövőbeli államra, amely a „Jugoszlávia” nevet viseli majd. A tanács programjának ezt követő felülvizsgálata során azonban elvetették a „délszláv nemzet” fogalmát, inkább azt a megfogalmazást választották, hogy a szlovének, horvátok és szerbek „háromnevű nemzetet” alkotnak. Ez egy olyan közös délszláv nemzetiség koncepcióját hordozta magában, amely nem állt távol a chicagói Szlovén Köztársasági Szövetségétől. Míg e „háromnevű nemzetet” alkotó csoportok antropológiailag egy tágabb jugoszláv felfogáson belül kapcsolódtak egymáshoz, az eltérő politikai-történelmi körülmények különbségeket eredményeztek közöttük, hasonlóan egy tágabb nyelven belül létező dialektusokhoz.

Más határozatokban azonban nagyobb hangsúlyt kaptak a politikai-történelmi különbségek. A szerbek, horvátok és szlovének vagy szlovének, horvátok és szerbek megfogalmazás a megnevezett csoportok nyelvi alapú elkülönülését sugallta. A három különálló népnek eszerint közös állama lenne, a délszlávokra koncentrááló modern kori pánszlávizmus korlátozott megvalósításaként. (Természetesen ezekben a határozatokban nagyon kevés szó esett a bosnyákokról, bolgárokról vagy macedónokról – míg az albánokat, a románokat, a németeket, a görögöket, a magyarokat vagy a roma lakosságot egyáltalán nem említették.) Sok publikáció foglalkozott már ezzel a kérdéssel, nevezetesen a 19. század közepétől elterjedt „jugoszlávizmusok” fajtáival és az általuk bejárt politikai pályákkal.²³ Ezeknek a vitáknak a kifeje-

²³ Lásd: Dejan DJOKIĆ (szerk.): *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. Hurst, London, 2002; Andrew WACHTEL: *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford University Press, Stanford, 1998; Jelena MILOJKOVIĆ-DJURIC: *Tradition and Avant-Garde: Literature*

tésére a jelen tanulmány keretei nem nyújtanak lehetőséget, ám amint a szöveg elején jeleztük, a nemzeti kérdés – amellyel ezek a viták elválaszthatatlanul összekapcsolódtak – ezen írásnak nem is elsődleges tárgya. Inkább az államformakérdésnek a délszláv állam kiépítéséhez kapcsolódó vonatkozásait helyezzük előtérbe.

Október 16-án, tíz nappal azután, hogy Zágrábban megalakult a Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa, Károly császár tett egy utolsó kísérletet a Habsburg Birodalom egyben tartására. Az *Oktobermanifest*ben Karoly kijelentette, hogy

Ausztria népeinek akaratához képest szövetségi állammá alakul át, amelyben minden néptörzs [Volksstamm] saját külön állami közösséget alkot letelepülési területén. [...]

Ez az új alakulás, amely a magyar szent korona országainak integritását semmi tekintetben sem érinti, minden nemzeti külön államnak [nationale Einzelstaat] biztosítja önállóságát. De eredményesen fogja védeni a közös érdekeket is és mindenütt érvényesülni fog, ahol a közösség az egyes államoknak életszükséglete. Különösen ajánlatos lesz valamennyi erőnek az egyesítése azoknak a nagy föladatoknak a jogos, méltányos és eredményes megoldásánál, amelyek a háború visszahatásai.²⁴

Ezt a rendelkezést a zágrábi Nemzeti Tanács nem fogadhatta el. Míg az októberi manifestum a birodalom föderalizációját hirdette meg, azt csak „Ausztriára”, vagyis az 1867 utáni ciszlajtán birodalomfélre vonatkozóan tette meg. A Szent István-i Korona országainak – vagyis a Magyar Királyságnak, ezen belül a Horvát–Szlavón Királyságnak – „integritását” mindez „a maga módján” érintette volna. Ez nem volt megfelelő biztosíték a dél-

and Art in Serbian Culture, 1900–1918. East European Monographs, Boulder, CO, 1988.

²⁴ I. Károly császár: An Meine getreuen österreichischen Völker! *Wiener Zeitung*, 1918. október 17. (A magyar fordítás megjelent: *Az Ujság*, 1918. október 18.) Károly elismerte, hogy Ausztria lengyel területei (mindenekelőtt Galícia) „várhatóan” egyesülnek egy „független lengyel állammal”. Triesztet szintén külön említette a manifestum: a város és környéke „különleges jogállást” (*Sonderstellung*) kap majd a „lakosság akaratának megfelelően”. Ám e két esetet leszámítva a szöveg nem részletezte, hogyan fogják az egyes néptörzsek saját „államközösségüket” kialakítani „letelepedési területükön”, illetve hogy mindezek milyen viszonyban állnak majd a föderáció egészével.

szláv államot hirdetőik számára, még azoknak a konzervatív csoportosulásoknak sem, akik a birodalmon belüli autonómiájuk minimális igényét a horvát államjogra alapozták. Noha a Károly császár által kilátásba helyezett föderalizmus illeszkedett a korábbi – különféle politikai pozíciókból – tett kísérletekhez, amelyek a birodalom különböző „néptörzsei” közötti egyenlőség problémáinak megoldására irányultak, 1918. október végére a teljes függetlenség vált a meghatározó tendenciává. Október 29-én a horvát szábor – a Horvát–Szlavón Királyság legfelső törvényhozó gyűlése – egyhangúlag elfogadta a Nemzeti Tanács előterjesztését, amelynek értelmében „Dalmácia, Horvátország, Szlavónia Rijekával” „teljesen független állammá” vált, amely nagyrészt a terület olyan etnicizált felfogásán alapult, amely túlmutatott a hagyományos, 1918 előtti regionális egységeken.²⁵ A szábor ezt követően minden jogosítványát a Nemzeti Tanácsra ruházta, ezáltal nemcsak Horvát–Szlavónország legfőbb törvényhozó és végrehajtó szervévé tette, hanem egyúttal szimbolikusan a horvát államjogi funkciókat is átadta neki. Három nappal később, október 31-én a Nemzeti Tanács élt is ezzel a joggal, midőn kikiáltotta a szlovének, horvátok és szerbek független államát.

Így a Habsburg Birodalmon belüli föderációs út 1918. november elejére végleg lezárult. A Padova melletti Villa Giustiban november 3-án aláírt fegyverszünet nyomán megindult a Habsburg Birodalom széthullása, és a (korábban) az igazgatása alá tartozó területek a posztimperiális átmenet időszakába léptek. A birodalom (egykori) területén a nemzeti, munkás- és katonatanácsok az autonómia és a függetlenség különféle formáit hirdették ki. Apró, rövid életű köztársaságok sarjadtak ki a gyenge állami irányítás miatt kialakuló úrben – amely jelenség egészen az 1920-as évek elejéig folytatódott.²⁶ A frontról érkező katonaszökevények oda-

²⁵ IVO BANAC: *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Cornell University Press, Ithaca, 1984. 128. Az eredetit idézi: DRAGOSLAV JANKOVIĆ–BOGDAN KRIZMAN (szerk.): *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I. – 20. XII. 1918)* [Dokumentumok a délszláv állam létrehozásáról]. Institut društvenih nauka, Beograd, 1964. 406–407.

²⁶ Jernej KOSI: Summer of 1919: A Radical, Irreversible, Liberating Break in Prekmurje/Muravidék? *Hungarian Historical Review*, 2020/1. 51–68; Vladislav BRAJKOVIĆ–Vjekoslav BRATULIĆ (szerk.): *Labinska republika 1921. godine*.

haza újjászervezték magukat a helyi parasztok mellett, úgynevezett zöld kádereket (*zeleni kaderi*) alakítottak ki, amelyek 1918 végén tényleges ellenőrzést gyakoroltak Horvátország–Szlavónia egyes kisebb területein.²⁷ A Német Birodalom november második hetében kapitulált. Az Oszmán Birodalom már október 30-án beszüntette a harcokat. Ahogy a különböző antantkormányok és diplomáciai testületeik elkezdtek kidolgozni a készülő szerződések részleteit, felszínre kerültek a délszláv állam felépítésének gyakorlati kérdései.

A november első és második hete körüli időszakban különböző délszláv frakciók találkoztak Genfben, hogy tisztázzák, miképp egyesülhetne egyenlő feltételekkel a szlovének, horvátok és szerbek állama és a Szerb Királyság. Változatos álláspontok fogalmazódtak meg.²⁸ A pozíciók változatosak voltak. Végül a november 6. és 9. közötti háromnapos tanácskozás végén egy nyilatkozat született: „Ma, ezzel az aktussal, egy új állam születik meg, amely oszthatatlan államegységként és a szabad népek közösségének tagjaként jelenik meg. Többé nem választanak el bennünket határok.”²⁹ A részleteket azonban az „Egyesült Szerbek, Horvátok és Szlovének Nagy Alkotmányozó Gyűlésén” kellett kidolgozni. Az emelkedett nyelvezet egyúttal mindvégig kétértelmű is volt. A nagy politikai mozgástér azt jelentette, hogy az alkotmány és az államforma – monarchikus vagy köztársasági, föderális vagy központosított – tekintetében alapvető kér-

Zbornik radova [Labini Köztársaság, 1921. Tanulmányok]. Sjeverojadranski Institute JAZU, Rijeka, 1972; Ladislav HEKA: Posljedice Prvoga svjetskoga rata: samoproglašene ‚države‘ na području Ugarske [Az első világháború következményei. Önjelölt „államok” Magyarország területén]. *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, 2014. 113–170.; Leslie Charles THANY: *The Baranya Dispute 1918–1921. Diplomacy in the Vortex of Ideologies*. East European Quarterly, Boulder, CO, 1978.

²⁷ A zöld káderekről az utóbbi évek irodalmából: Jakub BENEŠ: The Green Cadres and the Collapse of Austria–Hungary in 1918. *Past & Present*, 2017/236. 207–241.

²⁸ Lásd: Ivo BANAC: I. m. 133 skk.; Dragoslav JANKOVIĆ: Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine. [A genfi konferencia a délszláv állam létrehozásáról 1918-ban]. *Istorija 20. veka*, 1963/5. 225–262.; Branko PETRANOVIĆ–Momčilo ZEČEVIĆ (szerk.): I. m. 64. 15. lj.

²⁹ Deklarácija, Ženeva, 9. novembra 1918. [Nyilatkozat, Genf, 1918. november 9.]. In: *Jugoslovenski federalizam*. I. m. 63. Valamint: *Dokumenti*. I. m. 236–237.

dések maradtak nyitva. De ez egyben azt is jelentette, hogy a Szerb Királyság Nikola Pašić és Népi Radikális Pártja által uralt kormánya sikeresen kerülte el, hogy elfogadja a szuverenitásának bármiféle korlátozását. Részben ez a nyitottság vezetett oda, hogy a zágrábi Nemzeti Tanácsot irányító Horvát–Szerb Koalíció (*Hrvatsko-srpska koalicija*) elutasította ezeket a feltételeket. A genfi nyilatkozat elfogadása ugyanis egyet jelentett volna azzal, hogy az egyesülés nem egyenlő feltételekkel megy végbe.

A Szerb Királyság saját állandó hadsereggel rendelkezett, és többé-kevésbé működő kormányzati apparátussal (bár a háború súlyos áldozatokat követelt), az antant oldalán lépett be a háborúba és fejezte be azt – tehát a győztesek közé tartozott –, és 1878 óta nemzetközileg elismert államként létezett. A szlovének, horvátok és szerbek újonnan megalakult állama azonban ezek egyikével sem bírt. Ezek a feltételek világosak voltak Svetozar Pribičević és Ante Pavelić (fogorvos), a zágrábi Nemzeti Tanács vezéralakjai számára is. Ennek ellenére szembesültek a belső társadalmi nyugtalanság és a kívülről jövő politikai nyomás realitásaival – olyan problémákkal, amelyek új államalakulatuk létét fenyegették, és amelyeket önmagukban nem tudtak megoldani.

A társadalmi nyugtalanság egyik forrása a horvát parasztság volt. Amint azt Ivo Banac korábban bemutatta, az észak-horvátországi Varasd (Varaždin) környéki mezőgazdasági területeken élő parasztok lázadást robbantottak ki a birodalom felbomlásakor. Rövid életű paraszt- és tanácsköztársaságok jöttek létre Horvátország–Szlavónia egyes területein.³⁰ A földreformra és az árszabályozás megszüntetésére irányuló követelések a köztársaság és az általános választójog igenlésével párosultak, ami viszont lehetővé tenné egy alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztását, amely döntene egy jövőbeli délszláv állam létrehozásáról – és azon belül Horvátország helyéről. A zöld káderek akciói, a helyi parasztlázadások és a háborús jegyrendszer és rekvirálás által generált szélesebb társadalmi instabilitás – valamint Dalmácia és Isztria egyes területeinek olasz hadsereg általi meg-

³⁰ Lásd: Josip VIDMAR: Prilozi građi za povijest 1917–1918 [Adalékok 1917–1918 történetéhez]. *Arhivski vjesnik*, 1958/1. 123., 148., 150. Idézi: Ivo BANAC: I. m. 136. 76. lj.

szállása – cselekvésre kényszerítette a Nemzeti Tanácsot. A genfi nyilatkozat kezdeti elutasítását félretették, és küldöttséget állítottak össze azzal a kifejezett szándékkal, hogy a lehető leg hamarabb tető alá hozzák az egyesülést a Szerb Királysággal, a lehető legkevesebb szállal. Ez különösebb fennakadás nélkül meg is történt 1918. december 1-jén, amikor Aleksandar Karađorđević régens kikiáltotta a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot.

A gyors, látszólag instrumentális politikai lépések sorozatát Stjepan Radić horvát parasztpolitikus és politikai gondolkodó a népszuverenitás elbitorlásaként értékelte. Mielőtt a Nemzeti Tanács delegációját útnak indították volna Belgrádba, tagjai november 24-én éjszakai ülést tartottak a tárgyalások részleteinek kidolgozása céljából. A megbeszélések során Radić élesen bírálta a Nemzeti Tanács munkáját és az egységes délszláv állam létrehozására irányuló erőfeszítéseiket, mivel az „sem demokratikus, sem alkotmányos, sem nem igazságos, sem nem bölcs!”³¹ Radić határozottan kiállt a Belgrádból kiinduló centralizáló tendenciák ellen, és kijelentette, hogy „az egész horvát parasztnép ellenzi az ön centralizmusát éppúgy, mint az ön militarizmusát, és a köztársaság mellett, valamint a szerbekkel kötendő nemzeti megállapodás mellett áll”.³² Nyilvánvaló, hogy az a tény, hogy a horvát parasztság fellázadt és köztársaságot szorgalmazott – továbbá Radićnak a „nép” és a hatalmon lévők közötti, saját maga által kijelölt döntőbírói szerepe –, nagy hatással volt arra, hogy a politikai helyzetét gyengének lássa. Így folytatta:

Sőt, ha megpróbálja ránk erőltetni a centralizmusát, a következő fog történni. Mi, horvátok, nyíltan, világosan és átláthatóan

³¹ Stjepan RADIĆ: *Gospodska politika bez naroda i proti narodu: Govor predsjednika hrvatska seljačke stranke nar. zast. Stjepana Radića na noćnoj sudbonosnoj sjednici Narodnog Vieća dne 24 studena 1918.* Zagreb, 1920. Angol fordításban: Stjepan RADIĆ: *Speech at the Night Assembly of the National Council on 24 November, 1918.* In: Ahmet ERSOY–Maciej GÓRNY–Vangelis KECHRITIS (szerk.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945): Texts and Commentaries.* III/1. kötet. *Modernism: The Creation of Nation-States.* CEU Press, Budapest–New York, 2010. 151–160. Ivo Banac kiemeli, hogy erről a beszédről nem készült gyorsírói feljegyzés, hanem Radić jegyezte le a szöveget „emlékezetből”, két évvel később, 1920-ban. Lásd: Ivo BANAC: I. m. 137. 80. lj.

³² Stjepan RADIĆ: *Speech at the Night Assembly.* I. m. 155.

mondjuk: „Nos, ha a szerbek valóban ilyen központosított államot és kormányt akarnak, akkor részesüljenek Isten áldásában; de mi, horvátok, nem akarunk más politikai entitást, csak föderális köztársaságot.”³³

Felhívása süket fülekre talált. A zágrábi Nemzeti Tanács tagjait a fenyegető olasz invázió és megszállás, valamint a kommunista felkelés lehetősége sokkal inkább aggasztotta, így a saját maguk módján, azaz Belgrád révén kerestek biztonságot.

A Radić beszédében szereplő gondolatok mégis visszaköszönnek a más délszláv köztársasági gondolkodók által megfogalmazott hasonló elképzelésekben. Ahogy Maria Falina rámutatott, a föderalizmus és a republikanizmus kérdése nem különült el Radić gondolataiban, hanem „ugyanazon érem két oldalának” tekinthető.³⁴ Általánosabban azonban a délszláv köztársasági gondolkodók körében a „nemzeti” vagy „népi” autonómiák megvalósítása az új államon belül a föderalizmus vagy a decentralizáció különböző elképzeléseihez kapcsolódott. Ezek egyrészt megoldást jelenthettek a két világháború közötti Jugoszlávia belső közigazgatási és politikai problémáira. Másrészről ott volt az emberi kiteljesedés kérdése és a demokrácia tág meghatározása, amely túlmutatott a pusztá parlamentarizmuson, és érintette a társadalmi és gazdasági kérdéseket is.³⁵ A köztársaság eszméje önmagában a demokráciát mint önkormányzatiság révén megnyilvánuló, a parlamenti eljárásokon túlmutató (de azokat is magában foglaló) magasabb szintű emberi szabadságot képviselte. Ez nemcsak összecsengett Prepeluh egy évvel korábbi

³³ Uo.

³⁴ Maria FALINA: I. m. 201. A föderalizmusról – és annak megvalósításáról – árnyalt és összetett elképzelések éltek a két világháború közötti időszakban Kelet-Közép-Európában, amelyek visszanyúltak a háború előtti, birodalmon belüli és kívüli szellemi fejlődéshez. Így a jugoszláv fejlemények is szorosan kapcsolódtak a szélesebb körű, makroregionális vitákhoz. Sajnos jelen keretek között nincs hely ezek részletesebb kifejtésére, amelyhez az alábbi tartalmas áttekintést ajánljuk: Holly CASE: *The Strange Politics of Federative Ideas in East-Central Europe. The Journal of Modern History*, 2013/4. 833–866. A Habsburgkontextushoz különösen: Jana OSTERKAMP: *Vielfalt ordnen. Das föderale Europa der Habsburgermonarchie (Vormärz bis 1918)*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2021.

³⁵ Lásd: Maria FALINA: I. m. 203 skk.

kijelentésével, amely a demokráciáról mint „inkább érzetről, semmint tudományról” szólt, de egyben közös érzelmi kapocsként is szolgált a szerb köztársaságpártiak irányában.

1919-ben Belgrádban megjelent egy füzet *Néhány gondolat új államformánkról* címmel, amelynek szerzője a tudós és egykori független radikális politikus, Ljubomir Stojanović volt. Ebben Stojanović úgy fogalmazott, hogy „több évszázados küzdelem és rabszolgaság után, és a globális szerencse boldog együttállásának, valamint népeink – mindenekelőtt a szerbiai szerbek – hatalmas erőfeszítéseinek és áldozatainak köszönhetően a szerbek, a horvátok és a szlovének széttörték a rabszolgaság bilincseit, és *szabadokká* váltak”.³⁶ Stojanović számára a „nemzeti” (vagy „népi”, azaz *narodno*) alávetettség állapotából a szabadság állapota felé haladás gondolata a harc és az időbeliség ikerpolitikájához kapcsolódott. Az osztrák–magyar berendezkedést alapvetően a birodalmi formáció belső logikája által generált „abszolútizmus” jellemezte, amely akkorra a múltba száműzetett. De ez nem a történelmi események természetes kibontakozásaként ment végbe. A birodalmi építményt inkább a háborús népi küzdelem tépte darabjaira, amely a felszabadítást és a *narodno jedinstvo* (népi vagy nemzeti délszláv egység) gondolatát – továbbá a Woodrow Wilson által kihirdetett tizennégy pont nyomán a nemzeti önrendelkezést – tette vezérelvévé. Azáltal, hogy felszámolták a régi állami formációkat, amelyeket elnyomás és alávetettség jellemezett, a délszlávok új politikai fejezetet nyitottak, amely egy kollektív emancipációt ígérő jövő felé mutatott. Stojanović számára e kollektív emancipáció biztosításának és az érte való küzdelemnek egy szövetségi parlamentáris köztársaság volt az adekvát formája.

De ezt a harcot a kor politikai realitásai akadályozták. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1918. december 1-jei kikiáltása és a vidovdani alkotmány 1921. június 28-i ratifikálása közötti huszonegy hónapos közjátékban a törvényhozó hata-

³⁶ Ljubomir STOJANOVIĆ: Nekolike misli o našem novom državnom uređenju (1919) [Néhány gondolat az új államformánkról (1919)]. In: *Republikanski pogledi na nekoliko sauremenih pitanja* [Köztársaságpárti vélemények néhány jelenbeli kérdésben]. Geca Kon, Beograd, 1920. 3. Stojanović hangszülyai.

lom törekeny rendszere alakult ki a hét különböző jogi térből örökölt heterogén jogi alapokon.³⁷ Az Ideiglenes Népképviseletet (*Privremeno narodno predstavništvo*) 1919 márciusában hozták létre, miután Sándor régenst február végén arra kényszerítették, hogy ismerje el e testület létezését, amelyet a királyság első, a Népi Radikális Párthoz tartozó Stojan Protić vezette kabinetje jelentős késsedelemmel teremtett meg. Miután az ideiglenes törvényhozásnak megteremtődtek a jogi keretei, a kormány olyan eljárást alakított ki, amely inkább nevezhető a testületbe való delegálásnak, mint választásnak. A regionális gyűlések, a helyi önkormányzatok és a pártközi bizottságok állították össze a küldöttek névsorát, és küldték el Belgrádba, vagyis a centralista demokratákból, illetve radikálisokból álló Protić-kormány felügyelte a rendszert.³⁸ Az ideiglenes törvényhozói és végrehajtó hatalom ezen időszakának antidemokratikus jellege a köztársaságpárti gondolkodókat alapvetően ellenzéki alapállásra készítette, amely a két világháború közötti politikai gondolkodásukat és tevékenységüket is meghatározta.

1920. május 1-jén, a munka ünnepén, miután az országot már egy éve irányította a meg nem választott kormány és delegálás útján létrejött törvényhozás, a szerb republikánus Jaša M. Prodanović *A kormány hitehagyása* címmel írt cikket a *Republikába*, a Köztársasági Demokrata (később Jugoszláv Köztársasági) Párt pártlapjába. Ebben egy egyszerű kérdést tett fel: „Most, átmenetileg, mi is az új államunk?” Prodanović megítélése szerint

[n]em monarchia, mivel a koronának nincsen semmiféle funkciója. De nem is köztársaság, mert a nép [*narod*] nem maga választja meg az államfőt. Mivel kizárólag a Minisztertanács [*Ministarski Savet*] kormányozza, nevezhetnénk tanácsállamnak [*sovjetska država*], ha a kormány nem állna felelőtlen elemek gyámsága alatt. A kormány az alkotmány és a törvényesség minden határa ellen fellázadt, és átlépett azon. Mivel a kormány a régens rendelete nélkül napolt el parlamenti ülészeket, ki-

³⁷ Osztrák, horvát-szlavón, magyar, bosznia-hercegovinai, montenegrói, szerb és bolgár. Lásd: Helmut SLAPNICKA: *Österreichs Recht ausserhalb Österreichs*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1973. 86–87.

³⁸ E köztes időszakról: Ivo BANAC: I. m. 379–403.

nyilvánította a korona előjogaival szembeni elsőbbségét. A kormány – azáltal, hogy bojkottálta – a parlament fölé helyezte magát; a kormány erősebbnek és fontosabbnak nyilvánította magát a népnél, mert megakadályozza a népbíróságoknak, hogy eldöntsék a közte és a parlament közötti vitát.

Prodanović számára a kormány nem volt a kollektív emancipáció eszköze – mint Stojanović víziójában –, és még csak nem is vált a hagyományos erős monarchikus elvet követő királyi hatalom eszközévé, mint a Szerb Királyságban. Úgy látta, inkább az vezérelte működését, hogy megvalósítsa saját szűk céljait, kívül esve a korona hatáskörén vagy a nép egészének ellenőrzésén. Ez azt jelentette, hogy

[a] mai helyzet rosszabb, mint az oligarchia és az erőszak – ez egy undorító komédia, amelyet csak szellemileg sérült vagy erkölcsileg romlott politikusok tudnak előadni. Ilyen körülmények között vagy a forradalom, vagy az állam teljes összeomlása felé haladunk. Olyan pártként, amely evolúció útján kívánja megváltoztatni a kormány formáját és megreformálni új államunkat, határozottan tiltakozunk az ilyen jellegű sztrájkok ellen [*udar*, utalva a kormányra – C. J. I.], amelyek a hétköznapi körülmények között örültségnek számítanak, míg ma, amikor az állami egység létrehozása volna napirenden, egyenesen bűncselekménynek minősülnek.³⁹

A centralisták (akár demokrata, akár radikális pártiak) által irányított kormányok gyors egymásutánban követték egymást az Alkotmányozó Nemzetgyűlést megelőző időszakban, ami a teljes politikai instabilitás általános érzetét keltette az új országban. Prodanović ráerősített erre az érzésre, és a közvetlen posztimperiális időszakban továbbra is erőteljesen érvelt amellest, hogy az egymást követő kormányok lemondtak a nép és a demokrácia iránti felelősségükről. Sem monarchiát, sem köztársaságot, sem tanácsállamot nem hoztak létre az úgynevezett királyságban. Ehelyett a rövidlátó hitehagyottak uralma valósult meg: a demokráciából származó hitehagyottaké, vagy

³⁹ Jaša M. PRODANOVIĆ: *Odmetanje vlade [A kormány hitehagyása]*. *Republika: organ Republikanske demokratske stranke*, 1920. május 1. 1.

Albin Prepeluh három évvel korábbi kifejezésével élve első osztályú „utilistáké”.

Érhető hát, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1920. november 28-i megválasztása – a királyság első országos választása – különleges helyet foglal el a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság korai történetében. És együtt járt vele republikánusok és mindazok csalódása, akik elleneztek a demokraták és a radikálisok közös központosító tendenciáit. Az államformáról a korfui nyilatkozatban szereplő, részletesen nem kifejtett „minősített többség” szerint kellett határozni, ami azt jelenti, hogy a tét különösen nagy volt a republikánus gondolkodású pártok számára. A szerb republikánusok nem szerepeltek túl jól, mindössze három képviselői helyet szereztek. A köztársaságpárti blokkba tartozók közül a kommunisták kapták a legtöbb szavazatot, így övék lett a harmadik legnagyobb küldöttszoport (58 fő), Radić Horvát Parasztpártjáé pedig a negyedik (50) a demokraták (92) és a radikálisok (91) mögött.⁴⁰

A kulcsfontosságú miniszteri pozíciókat és a „kormány”–„ellenzék” szerepkörét egymás között váltogató monarchista, centralista tömb megőrizte dominanciáját az Alkotmányozó Nemzetgyűlés működésében is, ezáltal egyúttal a leendő alkotmány megalkotásában is. Mégis, mint a legnagyobb köztársaságpárti erő, a kommunisták arra használták fel megszerzett pozícióikat, hogy a lehető legradikálisabb hangon érveljenek a létező államszerkezet és a „burzsoá alkotmány” kihirdetése ellen, amely megőrizte a kisebbség osztályalapú uralmát a dolgozó többség felett. Míg ezek az akciók (rövid távon) nem vezettek eredményre, ha ezeket a szövegeket az alapvető politikátörténet, illetve a politikai *gondolkodás* szemszögéből olvassuk, új fogalmi horizontok nyílnak meg előttünk, amelyek éles alternatívákat vetítenek előre a politikai modernitás azon útjához képest, amelyen 1921 első felében a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság elindult.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés Alkotmányügyi Bizottságának 1921. február 8-án összehívott ötödik ülésén Filip Filipović, a Jugoszláv Kommunista Párt titkára az új délszláv

⁴⁰ Ivo BANAC: I. m. 394–395.

állam lehangoló kilátásait vázolta fel. Filipović érvelése szerint politikai, gazdasági és pénzügyi kérdésekben az országban zűrzavar uralkodik – káosz, ahogy ő nevezte. A megoldása, ami politikai irányultságából magától értetődő volt, a forradalom:

[M]i, kommunisták abban hiszünk, hogy ebből a káoszból – és a legtöbb mérce szerint a társadalmi és állami élet minden területe kaotikus – egyetlen kiút van, a társadalmi forradalom, vagyis a társadalmi és állami rend radikális átalakítása. Úgy hisszük, uraim, hogy a kapitalista társadalom képtelen megoldani mindazt a számtalan problémát, amelyekre a háború alatti és utáni helyzet is rámutatott. Úgy hisszük, uraim, hogy mindezeket a problémákat csak egy új szociális államrendszerben lehet teljesen, még ha csak fokozatosan is, megoldani. Követeljük a rendszer megváltoztatását, mert úgy gondoljuk, hogy ennek az egész, az állami és társadalmi élet minden területén uralkodó káosznak az oka és forrása a kapitalista társadalom szervezetében van. Változást keresünk a kapitalista társadalomban, keressük a társadalmi élet kommunista alapokon nyugvó megszervezését, keressük a termelés és a fogyasztás kommunista alapon nyugvó kialakítását, mert csak az ilyen irányú rendszerváltásban látjuk a kiutat ebből a szörnyű káoszból.

Ellentétben Prodanovićtyal, aki az államrendszer evolúcióját és reformját hangsúlyozta, Filipović inkább annak radikális átalakítása mellett érvelt. Az ő szemében a kapitalista rendszer nemcsak hogy nem tudta megoldani a közvetlen posztbirodalmi időszak problémáit – a hiányokat, a társadalmi és politikai élet felfordulását, a háború utáni erőszakot –, hanem e problémák gyökerét is jelentette.

De érdekes módon Filipovićnak volt egy olyan elképzelése, amely túlmutatott azon, hogy a kapitalista társadalmat csak a gazdasággal azonosítsa. Ebben a keretben az állam kulcsszerepet játszott a társadalom mellett. (Lenini ihlet volna?) Mindkét elemet alapjaiban kellett átalakítani. A Filipović által felvázolt állammodellekben egyértelműen a posztbirodalmi Kelet-Közép-Európában felbukkanó helyi tanácsok, illetve az egykori Orosz Birodalom központjában létrejött bolsevik vezetőségű szovjet kormány(ok) jelentek meg:

Ebből az alkalomból szeretném hangsúlyozni, hogy a mi tanácsállamunk, vagyis a proletariátus diktatúrája a túlnyomó többség, a munkás-, katona- és paraszttanácsokba szerveződő dolgozó nép uralmát jelenti. A tanácsköztársaság a munkások és a parasztok állama. A tanácsállamban csak az rendelkezik minden joggal, minden hatalommal és minden vagyonnal, aki dolgozik – és kétségtelen, hogy akik dolgoznak, azok a társadalom túlnyomó többségét képviselik. Ezért a proletariátus diktatúrája, mint a dolgozó nép uralma semmiképpen sem lehet egy kisebbség uralma a többség felett, hanem a túlnyomó többség uralma a társadalom egészének a javára.

Ezen a ponton Velizar Janković mezőgazdasági és vízügyi miniszter közbeszólt: „De [ebben a rendszerben] nincs általános választójog.” Filipović így válaszolt:

Mindenkinek van választójoga, aki dolgozik, mind a fizikai, mind a szellemi munkásoknak, hivatalnokoknak, parasztnak és minden más kategóriába tartozóknak, akik aktívan részt vesznek a gazdasági életben. Egykori tábormásoknak, akik nem akarnak hasznos munkát vállalni, vagy bankároknak, akik aranyon és gyémántokon ülnek, akik csempészettel spekulálnak, hogy életben maradjanak, természetesen nem lehet szavazati joguk, és nem befolyásolhatják az államügyek menetét, de ezek egyre kevesebben és kevesebben vannak.⁴¹

Filipović víziója itt egyszerre kommunista és köztársasági. Valójában elhatárolódik az állampolgárság „univeralistaként” tételezett fogalmaitól és az állampolgári státussal járó jogoktól, amelyek a normatív liberális demokratikus modellekhez kötődnek. Az összes polgári joghoz való teljes hozzáférésről alkotott elképzelése inkább a termelőmunkában való részvételhez kötődik. Filipović a demokráciát tehát a társadalmat alkotók többségének – azaz a dolgozóknak – az uralmaként fogta fel, és nem pusztán a körülhatárolt választók többségének, amely 1921-ben valójában a jugoszláv társadalom egy csekély kisebbségéből állt. A „prole-

⁴¹ Filip FILIPOVIĆ: Beszéd a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Alkotmányozó Gyűlése Alkotmányügyi Bizottságának ötödik ülésén, 1921. február 8-án, Belgrádban. In: *Stenografske beleške Ustavnog odbora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* [A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Alkotmánybizottságának könyvatos feljegyzései]. Narodna samouprava, Beograd, 1921. 41.

tariátus diktatúrája” tehát az ő értelmezésében nem más, mint a kapitalista társadalom kényszerein túlmutató demokrácia. A „tanácsköztársaság” lenne tehát az az államforma, amely a munkás-, katona- és paraszttanácsokon keresztül biztosítja ennek a fajta demokráciának a megfelelő működését.

Bár minden részletében nem volt kidolgozva – Létezik-e például tanács a szellemi munkát végzők számára? Hogyan viszonyulna egy ilyen köztársaság a gazdasági szférához? –, Filipović mindazonáltal éles ellenpontot kínált azon államformákkal szemben, amelyek a politikai modernitás legfőbb határain belül maradtak (liberális demokrácia, parlamentáris monarchia, dinasztikus birodalom stb.). Más szóval, a gazdasági és társadalmi szféra kapitalista termelési alapjainak elvetésével, és egy olyan teljesen új államforma követelésével, amely valóban elismeri a többségi uralmat a politikai szférában, Filipović alapvető alternatívát kínált a politikai modernitás – addig elért – útján. A demokratikus és a köztársasági elvek gazdasági és politikai szférára való kiterjesztésével Filipović tulajdonképpen arra törekedett, hogy felszámolja a dominancia önkényuralmi és erőszakos formáit, amelyeknek a társadalom túlnyomó többsége alá volt vetve. Véleménye szerint a polgári jogok megtagadása a spekulatív vagy nem termelő munkát végzők adott időben uralmon lévő kisebbségétől (mint a tábornokok és bankárok) csekély ár volt a teljes emberi emancipációért cserébe. A demokrácia tágabb, alternatív fogalmára való összpontosítás, valamint az emberi szabadság és emancipáció nagyobb léptékű felfogásai melletti érvelés – mindent egy olyan új államforma keretei között, amely képes lehet megvédeni ezeket a vívmányokat – Filipovićot egyértelműen a 20. század első felének délszláv köztársasági gondolkodói közé helyezi.

*

Míg a délszláv köztársasági gondolkodók politikai-ideológiai háttere különbözött – Prepeluh kiscgazdából lett szocialista, Radić agrárius és horvát nacionalista, Stojanović és Prodanović baloldali liberális, míg Filipović kommunista volt –, mégis határo-

zottan kiálltak a kormányzat és törvényhozás nem vagy antideмократikus csoportjaival szemben, amelyekben az állami és a gazdasági hatalom a kevesek kezében összpontosult. A köztársaságpárti gondolkodók összességében alapvetően demokratikus értelemben fogták fel a hatalom és a *narod* – a nép – közötti viszonyt, még akkor is, ha ezeknek az elképzeléseknek az ideológiai horizontjait különbözőképpen látták.

Néhány „populistább” gondolkodó, mint Radić, ideológiai-lag rugalmasabb (vagy megközelítéstől függően következetlenebb) volt, akik hajlandónak mutatkoztak feladni a „republikánus” megoldást, ha arra kényszerült. Mások, mint Stojanović és Prodanović, megtartották a „köztársaságot” politikai fogalomként és kulcsszóként, még akkor is, amikor az nem hozott számukra választási és pártpolitikai sikert. Mások, mint Prepeluh, kezdetben a köztársasági politikai gondolkodás kereteit arra használták fel, hogy más politikai eszméket erősítsenek meg, ezért aztán másodlagos hangsúlyt fektettek a „köztársaságra” mint államformára, helyette távolabbi politikai horizontokat igyekeztek megnyitni.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban – majd 1929 után a Jugoszláv Királyságban – a politikai modernitás különböző republikánus alternatívái napjainkban is termékeny talajt kínálnak a politikai gondolkodás fejlődéséhez. Mert azok a dilemmák, amelyek ezeket a gondolkodókat egy évszázaddal ezelőtt foglalkoztatták (például az, hogy a politikai és gazdasági hatalom kevesek kezében összpontosul; a választók körülhatároltsága és gyengesége, a korrupció és a közhivatalok saját célokra történő használata, a munkavállalók minden rétegének alávetettsége a gazdasági ellenőrzés nem demokratikus formáinak stb.) alapvetően ma is létező és ható jelenségek, még akkor is, ha mindezek megjelenési formája és kontextusa drámaian megváltozott az eltelt időszakban. Míg a két világháború közti Jugoszlávia – sőt a két világháború közötti Kelet-Közép-Európa, sőt egész Európa – köztársasági politikai gondolkodásának bővebb története még megírásra vár, reményt ad, hogy néhány példaértékű szöveg és gondolkodó munkásságának rövid áttekintése ösztönzőleg fog hatni egy nagyobb tanulmányhoz, amely részletesebben tárgyalja a politikai gondolkodás ezen áramlatát.